

Documentatie sessie 06 – Economie en Vrede

Onduurzaamheid als structureel intergenerationeel geweld

- een aanvulling op het stuk van Witte-Rang en Terhal

J.B. (Hans) Opschoor (Den Haag, september 2009)

De paper van Piet Terhal en Greetje Witte-Rang¹ (hierna: de paper) beoogt bij te dragen tot een transitie naar een solidaire, duur- en vreedzame samenleving, door een reflectie op vragen als: (i) hoe hangen streven naar SDE en streven naar samen? En (ii) wat zijn de relaties tussen economie en vrede? Bij het aspect “vreedzaam” wordt gedacht aan: reductie van (potentieel) gewelddadige conflicten en bewapening. Betoogd wordt dat de toestand van een economie (gedoeld wordt vooral op de erin bestaande ongelijkheid) een rol kan spelen bij het ontstaan en de escalatie van conflicten. Die ongelijkheid is onder meer potentieel conflictueus als de bestaans(on)zekerheid van de armere, gemarginaliseerde groepen in het geding is. Verder bedreigen volgens de paper, oorlogen en conflicten economische verworvenheden waardoor bestaansbronnen (kunnen) worden aangetast, hetgeen vooral die armere, gemarginaliseerde groepen achteruitzet in termen van hun bestaanszekerheid. Vanzelfsprekend wordt hier ondermeer gedacht aan natuurlijke hulpbronnen en milieucondities. Een derde element uit de paper is, dat wordt geponereerd dat de economie ook kan bijdragen aan het geweldloos bijleggen van conflicten (en het overbruggen van belangentegenstellingen), en daarmee aan de realisatie van vrede, mits het dan gaat om economische ontwikkeling die niet weer (of: elders) tot uitsluiting of marginalisatie leidt. Tegen het eind van hun betoog constateren de auteurs dat op mondiale schaal (1) bevolkingsgroei en (ongestuurde en inadequaate verdeelde – JBO) economische groei de natuurlijke bestaansbasis van het (menselijk, maar ook van andere elementen van de biodiversiteit) leven op aarde bedreigen, (2) de (toegang tot) de mondiale milieugebruiksruimte moet worden (her)verdeeld, en (3) dat daarvoor een economische orde noodzakelijk is die een aantal zaken realiseert waar nu geen sprake van is (zoals : samenwerking, en de genoemde herverdeling), en die wordt aangestuurd vanuit een mondiaal beleid.

Ik deel de kern van die analyses (inclusief de andere, hier niet genoemde elementen) en wil hieronder op een paar punten aanvullend reageren. Het betreft ten eerste een element dat aan de

¹ Terhal en Rang 2009: “Zonder vrede geen duurzame en solidaire economie - Zonder duurzame en solidaire economie geen vrede”, een discussiestuk ten bate van de expertmeeting Economie en Vrede van het Platform Duurzame en Solidaire Economie d.d. 30 september 2009.

analyse kan worden toegevoegd: de intertemporele kant aan de relatie duurzaamheid-conflict. En ten tweede wil ik, mede in het licht van dit eerste punt, iets zeggen over die aansturing vanuit een mondiaal beleid.

I Onduurzaamheid als structureel *intergenerationeel* geweld

Economische groei en – ontwikkeling kunnen de bestaansbasis aantasten van het leven op aarde; in die zin en als dat het geval is, is ontwikkeling te kwalificeren als “onduurzaam”. Het begrip “duurzame ontwikkeling” (DO) is door de World Commission on Sustainable Development voorgesteld in “Our Common Future” (WCED, 1987) en sindsdien internationaal overgenomen (UNCED 1992, WSSD 2002). De korte definitie van DO (voor communicatief gebruik) luidt: “development that meets the needs of the present without compromising the ability of future generations to meet their own needs”. De langere, meer inhoudelijke omschrijving uit dezelfde bron definieert DO als: een veranderingsproces waarin de exploitatie van natuurlijke hulpbronnen, de oriëntatie van investeringen en van technologische ontwikkeling, en institutionele verandering consistent zijn of worden gemaakt met bevrediging van toekomstige zowel als huidige behoeften en aspiraties (WCED 1987). Het is van groot belang dat hier expliciet gesproken wordt van veranderingen van investeringspatronen en van instituties (en niet slechts van beheerssystemen en technologie). Het Brundtland-rapport is maatschappijkritischer en maatschappelijk relevanter dan velen denken.

Kern van het begrip “duurzaam” in relatie tot ontwikkeling is, dat het gaat om een bepaalde kwaliteit van inter-generatiele samenhangen: de gevolgen van huidige wijzen van gebruik van bestaansbronnen (waaronder natuurlijke hulpbronnen) voor de aanwezigheid van die bronnen in de toekomst. Duurzaamheid betekent dan, dat wat de huidige generatie doet, de mate waarin latere generaties welvaart kunnen genereren (hun behoeften kunnen bevredigen of hun aspiraties realiseren) niet aantast. Een ontwikkelingsproces dat het geheel van de welvaarts- of bestaansbronnen van toekomstige generaties aantast, is dus per definitie een vorm van “onduurzame ontwikkeling”.

Nu is er een onderscheid tussen (on)duurzame *ontwikkeling* en (on)duurzaam natuur- en milieugebruik. Het eerste heeft volgens de internationaal gangbare definities op het *geheel* van de bestaansbronnen, dus inclusief de natuurlijke hulpbronnen. Onduurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen betekent minder ervan doorgeven aan toekomstige generaties dan de huidige ter beschikking had.² Dat kan het totaal van de aan toekomstige generaties ter beschikking staande welvaartsbronnen doen dalen en dan tast het de bestaanscondities van die generaties aan, maar dat hoeft niet: als met die netto-aantasting bijvoorbeeld een minstens even productieve netto-

² Voor een goed begrip is het relevant om hier een onderscheid te maken tussen milieukwaliteiten (concentraties van stoffen etc.) en voorraden van natuurlijke hulpbronnen. Natuurlijke hulpbronnen kunnen uitputbaar en vernieuwbaar zijn; in het laatste geval wordt de aanwezigheid van functionerende regeneratieprocessen verondersteld; voor de aanwezigheid van stoffen in het milieu is het functioneren van absorptieprocessen van belang. Milieudruk (verontreiniging, grondstoffengebruik, beslag op ruimte) kan de effectiviteit van die regeneratie- en absorptieprocessen genereren waardoor de milieugebruiksruimte wordt verkleind. Dit is ‘repareerbaar’ in het geval van reversibele processen, maar niet bij irreversibele. Concrete eisenpakketten met betrekking tot de duurzaamheid van ontwikkelingen dienen voor al de genoemde categorieën en processen apart te worden gespecificeerd.

uitbreiding van andere bestaansbronnen wordt gerealiseerd (aldus het DO-denken). Dit is een niet onterechte (maar wel erg riskante) redenering van ontwikkelingseconomen, de Wereldbank, etcetera op basis van substitutiemogelijkheden (die er inderdaad wel zijn) tussen verschillende categorieën van productiefactoren. Men spreekt dan wel over ‘zwakke duurzaamheid’ tegenover ‘sterke duurzaamheid’, waarbij onder dit laatste wordt verstaan: het intact houden van de voorraden natuurlijke bestaansbronnen (‘natuurlijk kapitaal’). In dit verband is het begrip ‘milieugebruiksruimte’ aan de orde. De milieugebruiksruimte is gedefinieerd (ruwweg) als de ruimte die de biosfeer biedt voor duurzaam gebruik van natuurlijke hulpbronnen (Opschoor 1992). Puur conceptueel kan er dus sprake zijn van *onduurzaam* hulpbronnengebruik, terwijl er toch sprake is van *duurzame* ontwikkeling. Dat neemt niet weg, dat er een intergenerationele en een intragenerationele noodzaak is, de milieugebruiksruimte te (her-)verdelen (Weterings en Opschoor 1992, Friends of the Earth Europa 1995, South Centre 2007). Die noodzaak wordt overigens niet ten principale internationaal erkend (en trouwens al evenmin op nationaal niveau), al zijn er wel steeds meer aanzetten toe (Schrijver 2009). Er is overigens wel een operationaliseringsprobleem: het is nog steeds niet mogelijk om eenduidig aan te geven waar of wanneer gebruik van het totaal van de mondiale hulpbronnen en milieudiensten ophoudt duurzaam te zijn, en al helemaal niet (die de discussie over ‘sterke’ versus ‘zwakke’ duurzaamheid) wanneer ontwikkeling van onduurzaam duurzaam zou worden. We moeten werken met partiële benaderingen en met sets van indicatoren. Maar om de relevantie te adstrueren met een bepaalde (voor communicatieve doelenden geschikte) maat voor de over- dan wel onderschrijding van de milieugebruiksruimte: gemeten volgens de methodiek van de “ecologische voetafdruk” van mondiale economische ontwikkeling, wordt er momenteel mondiaal ca 30% meer gebruikt van natuurlijke hulpbronnen en milieudiensten, dan duurzaam is.

In het kader van een discussie over de relaties tussen economische ontwikkeling en vrede/geweld, zou ik willen voorstellen dat we overwegen conceptueel nog een stap verder te gaan. Je zou onduurzame ontwikkeling misschien beter scherper kunnen duiden: als intergenerationeel geweld; een toe-eigening zonder toestemming (roof, zo men wil) van bestaansbronnen waar andere generaties die daarop toch zo niet een recht dan toch tenminste een virtuele claim op hebben. Geweld is het met opzet schade toebrengen aan mensen; het kan bekrachtigd zijn met wapens, maar dat hoeft niet. Van “structureel geweld” is sprake bij in de structuren en wetten van een samenleving verankerd geweld. Hierbij wordt ook gedacht aan mishandeling/ongelijke behandeling en gevolgen daarvan zoals honger, armoede en uitsluiting bij een op zich voldoende grote aanwezige hoeveelheid voedsel, of bestaansmiddelen in het algemeen. Voor zover onduurzaamheid voortvloeit uit (of inherent is in) vigerende wetten en economisch structuren, is het te duiden als: *structureel intergenerationeel geweld*.³ Het is structureel als het voortvloeit uit wetten en of economische structuren.

Het bijzondere van dit intergenerationele (al dan niet structurele) geweld is, dat de slachtoffers ervan zich niet zelf kunnen beklagen erover of verweren ertegen. Toekomstige generaties hebben geen stem, geen koopkracht, geen eigendomsrechten en geen handen om wapens te hanteren tegen de agressor. Hooguit kan er sprake zijn van plaatsvervangend handelen namens toekomstige generaties door mensen of groeperingen binnen de huidige generatie. Die generatie

³ Ik ben die term nog niet eerder tegengekomen en ook Google kent hem niet. Wel bestaat het begrip “Intergenerational (transmission of) violence”: het doorgeven van gewelddadigheid van generatie tot generatie. Maar dat gaat dus over een overdrachtsmechanisme van gewelddadigheid zelf, en speelt op microniveau (gezinnen, ouders/kinderen) – het is dus wat anders.

zou haar eigen nazaten rechten toe kunnen kennen (*moeten* kennen, wat mij betreft), maar daar is (nog) geen (of zeer weinig) sprake van,⁴ en er zijn geen multilaterale structuren die hier op dit moment een taak hebben. In die zin zijn toekomstige generaties dus rechteloos. Wel is het begrip duurzame ontwikkeling (en tot op zeker hoogte de duurzaamheid van natuurlijk hulpbronnengebruik) is vrij stevig verankerd in de internationale retoriek en in de preambules van tal van internationale verdragen en zo meer, en zijn er zelfs min of meer aanvaarde “principes van duurzame ontwikkeling” (de zogenaamde Rio-Principles) maar dat zet niet echt zoden aan de dijken-van-morgen.

Tot zover het verband (on)duurzaamheid - bestaans(on)zekerheid - “conflict” in relatie tot elementen van de internationale rechtsorde. Er is natuurlijk ook een relatie te leggen tot de internationale economische orde (of: het economisch stelsel, of het – systeem).

Heel kort door de bocht gaand: in het door marktwerking gedomineerde internationale economische systeem spelen een aantal inherente krachten die tenslotte tot resultaat hebben dat er een structurele tendentie is naar toenemende onduurzaamheid.⁵ Ik noem er drie.

Ten eerste: de inherente overmacht van de huidige generatie. Economische processen worden op zijn best gericht op de realisatie van “needs and aspirations” van de *huidige* generatie (en dat moet ook al zwaar worden gekwalificeerd in verband met de ongelijkheden in inkomensverdeling en toegang tot welvaartsbronnen en hoe die doorwerken op productie- en consumptiepatronen, en in verband met verschillen in machtsverhoudingen tussen economische actoren op markten). De “needs and aspirations” van *toekomstige* generaties komen er slechts in voor indien en voor zover die een rol spelen in overwegingen van en binnen de huidige generatie en de representanten daarvan op institutioneel niveau. Bovendien, in de economische ‘rationaliteit’ zoals die als regel wordt onderkend (niet zonder reden, overigens) speelt het element van “tijdsvoorkeur” een dominante rol, waardoor toekomstige effecten naarmate ze verder weg liggen meer worden veronachtzaamd in besluitvorming en gedrag – ook wanneer ze wel worden erkend. Om een voorbeeld te geven: dit verklaart een deel van de impotentie om de klimaatproblematiek aan te pakken: een economische redenering waarbij deze merkwaardige bijziendheid wordt uitgeschakeld, levert op dat het op korte termijn beginnen met terugdringen van de emissies over een langere periode uitgerekend economische baten zou opleveren die de kosten met een factor 5-20 zouden overtreffen (Stern 2006, Opschoor 2009). Er zijn overigens gezaghebbende economen geweest die daar 100 jaar geleden al geen goed woorden voor over hadden.

Ten tweede: de intertemporele afwenteling. In een markteconomie hebben marktpartijen er een belang bij om effecten op anderen (elders, en in de toekomst) die ze *kunnen* afwentelen ook daadwerkelijk af te wentelen – dat is goed voor de concurrentiepositie. De retoriek van het Maatschappelijk Verantwoord Ondernemen maakt wel duidelijk dat men in ondernemersland

⁴ Nico Schrijver (Schrijver 2009) analyseert de feitelijke en de wenselijke positie van toekomstige generaties in termen van internationaal recht. Hij ziet die eventuele rechten van toekomstige generaties zich idealiter vertalen in plichten van de overheden van staten, die lange termijn effecten van hun beleid dienen te overwegen, de belangen van inheemse bevolkingen zouden tot in de toekomst dienen te worden beschermd, en de bescherming van natuurlijke hulpbronnen zou dienen te worden vastgelegd. Maar ik zie nog niet dat dit alles al het geval is.

⁵ Benadrukt moet worden (*en passant*) dat diezelfde economische orde nog een ander dynamisch kenmerk heeft: zijn tendentie tot vergroting van de intragenerationele ongelijkheid. Het liefst zou ik aan beide aspecten even veel recht doen (ongelijkheid en onduurzaamheid) maar ik beperk me hier korthedshalve tot het laatste aspect.

beseft dat dit niet zo netjes is, maar zolang dat verantwoord gedrag geen ondernemingsplicht is die maatschappelijk kan worden afgedwongen, blijft er een structurele, inherente tendentie tot “cost shifting” (zoals het afwentelen van maatschappelijke, externaliseerbare kosten ruim 50 jaar geleden al werd genoemd door Wilhem Kapp).

Ten derde: de inherente groeidrang en groeidwang. Een markteconomie is, naarmate zij *meer* aan zichzelf en de eigen dynamiek wordt overgelaten, ook *meer* geneigd tot economische groei. Dit fenomeen is bekend en ik hoef dat hier niet verder te adstrueren. Wel wijs ik op het resultaat ervan: een toenemende druk op de bestaansbronnen voor mensen (en ook andere soorten) op deze planeet: *onduurzaamheid*.

II Mondiale Inkadering en/of Aansturing van Ontwikkeling richting Duurzaamheid

Er is dus zoiets als met economische activiteiten samenhangend intergenerationeel geweld, en het kan worden beschouwd als structureel in de zin van: gekoppeld aan kenmerken van de economische orde en niet afdoende beschermd door de politieke (of rechts-) orde. “Om grootschalige conflicten te vermijden mag men de toegang tot de milieugebruiksruimte niet aan het mechanisme van vraag en aanbod en de daaruit resulterende inkomensverdeling overlaten” (paper, blz.9). Kunnen we over de aanpak cq het helpen mitigeren of voorkomen van conflict en geweld in relatie tot onduurzaam gebruik van hulpbronnen en milieudiensten iets concreter zeggen dan dat dat veranderingen van economische- en rechtsorde vergt?

Om te beginnen: de aanwezigheid van landen- en regionale grenzen overschrijdende “externe effecten” vergen in principe een mondiale beleidsinstantie om er adequaat op te reageren (een punt van o.a. Tinbergen in zijn theorie van het optimale economische regime). Naar analogie ervan en met nog meer kracht van zakelijke argumenten zou je dit kunnen zeggen in verband met tijdschroonoverschrijdende, intergenerationele effecten (zoals de onduurzaamheid waarover het hier gaat). Die moeten die afwenteling van effecten/kosten tegengaan.

Nu kun je aan afwenteling iets doen op twee manieren:

- door de effecten ervan te compenseren (repareren, herverdelen), en/of
- door die afwenteling zelf te voorkomen (in het stelsel zelf veranderingen aan te brengen, door het vanuit zijn vernieuwde structuur economische activiteiten en processen te richten op collectieve waarden en goederen).

Zonder het tweede is het eerste dweilen met de kraan open. Zonder het eerste laat het tweede op korte termijn mensen in de kou (doordat het tijd vergt voordat structurele veranderingen zijn in- en doorgevoerd en hun effecten kunnen bereiken).

De paper bepleit (blz 9) en economische orde: die o.a. het volgende garandeert: (i) een mondiaal sociaal vangnet, (ii) een bovengrens aan personele inkomens, (iii) een publiek mondiaal beheer/verdelingssysteem ten aanzien van absoluut schaarse elementen van de milieugebruiksruimte. De eerste twee punten zijn belangrijke vernieuwingen, maar liggen

ze vooral in de herverdelings sfeer. Het derde punt is meer structureel:

- Het derde punt gaat (of: zou moeten gaan) in de richting van een herdefiniëring van gebruiksrechten en eigendomsverhoudingen, en dat zou inderdaad structurele stelselwijzigingen inhouden.
- Een variant op verandering van de structuur van rechten is: het stellen van normen en kaders aan activiteiten productie, consumptie, investeringen, transport, handel). Daarmee is wel enige ervaring in mondiaal verband, maar op tal van onderdelen van het geheel aan goederen en diensten die hier aan de orde zijn, is dat niet – of slechts onvolledig, of slechts op basis van vrijwilligheid – het geval.
- Verder zou er sprake moeten zijn van invloed vanuit een politieke structuur van de zogenaamde “incentives” (prijzen, belastingvoeten, etcetera) die richtinggevend zijn in het economische verkeer, en die moeten worden geheroriënteerd op de belangrijkste (mondiale) publieke goederen en diensten.⁶

De paper bepleit daarnaast ook een door de VN aangestuurd, vernieuwd Bretton Woods. “Bretton Woods” is een aanduiding voor internationale organisaties in de financieel-monetaire sfeer: Wereldbank en IMF. Tijdens de Bretton Woods bijeenkomsten in 1944 was het de bedoelingen van sommigen (waaronder Keynes) dat ook een organisatie en een stelsel voor de wereldhandel zou worden ontworpen,. Maar daarvan is het niet gekomen. Inmiddels hebben we ook de WTO (een sterk op *vrijhandel* en marktliberalisatie gerichte organisatie, zoals bekend).

De twee financiële instellingen zijn sterk in beeld gekomen vanwege hun bedenkelijke interventies in de jaren '80 (en '90, zij het toen al iets gemodificeerd) gericht pp structurele aanpassingen in ontwikkelingslanden, conform de zogenaamde Washington Consensus. Meer recentelijk zijn ze nogal in de kijker gekomen (vooral het IMF) in de setting van de financiële crisis en de recessie van dit moment. Het is buiten kijf dat die instellingen dienen te worden onderworpen aan hervorming van interne structuren, revisie van mandaat en van participatie in de aan- of besturing. De huidige concrete stappen in die richting – meestal ingegeven door juist de schrik rond de financiële crisis en de daaruit voortvloeiende recessie, gaan wat mij betreft lang niet ver genoeg; hetzelfde geldt voor de voorstellen terzake van de G8 en G20. Maar afgezien daarvan dient er ook vanuit een breder perspectief dan alleen de recessieproblematiek naar die instellingen te worden gekeken. En, minstens zo belangrijk: dient er ook te worden gekeken naar elementen van het economische stelsel “voorbij” de financiële/monetaire componenten.

Wereldhandelsregimes horen daarbij, evenals marktwerking inkaderende (opties voor) wereldgrondstoffen-regimes (zoals de wereld ooit had, maar helaas weer is kwijtgeraakt). Dit zijn zaken die ook in het DSE-platform zijn aangekaart, en wellicht in dat verband

⁶ Bij wijze van actueel voorbeeld zou inderdaad goed gekeken moeten worden naar de uitkomsten van de pogingen om het Kyoto-protocol te vervangen door een nieuw klimaatverdrag (in december 2009, te Kopenhagen). Het ziet er op dit moment niet naar uit dat we op dit gebied de grote structurele stap voorwaarts zullen zien die eigenlijk nodig is. En het is zeer de vraag of men verder komt dan lippendienst aan het wat softere herverdelen van de lasten ter leniging van de nood in de komende decennia door de nu al onvermijdelijke klimaatverandering.

verdere uitwerking verdienen.⁷ Daarbij zouden minimaal aan de orde moeten komen:

- duurzame welvaart en ecologisch inpasbare economische groei;
- rechtvaardiger internationale verhoudingen;
- duurzaamheids-'governance'.

Voor het eerste zou een kaderstellend beleid zowel als een proces-sturend beleid nodig zijn, en voor de rechtvaardigheid en de duurzaamheid een reeks institutionele veranderingen in rechts- en economische orde.

In het kader van de onderhavige paper zou misschien het *veiligheidsbegrip* en de daarbij behorende structuren (en opvattingen over wijziging/amendering daarvan, tot en met "comprehensive security", "environmental security" etcetera) zoals de Veiligheidsraad een rol moeten spelen. Evenals een uitwerking van de *Responsibility to Protect* (inclusief wellicht de verantwoordelijkheid te beschermen tegen intergenerationeel geweld? Zie de vorige paragraaf).

Het lijkt erop, dat voor de hier besproken vormen van bedreiging van (toekomstige) bestaanszekerheid via het met milieu en hulpbronnen samenhangende structurele intergenerationele geweld een aparte mondiale organisatie nodig is. Of dit kan opgaan in een milieuorganisatie (een versterkt UNEP, een nieuwe World Environmental Organisation of iets in die geest) is een punt van discussie (zie ook Schrijver 2009). Eer is welk geopperd om een nieuw orgaan te belasten met de zorg voor toekomstige generaties: een soort Trusteeship/Custodianship for the Future (en er is wel gesuggereerd dat een re-animatie van de – voor heel andere doelen opgezette, maar nu slapende – Trusteeship Council daarvoor een mogelijkheid zou zijn). Maar misschien, als we opnieuw gaan denken over 'security' en conflict, in een rechten-benadering, dat de Veiligheidsraad ook een optie zou zijn – daar wordt zeer verschillend over gedacht.

Tot slot (en vermoedelijk ten overvloede): de paper ziet de internationale organisaties als onderworpen aan een vorm van aansturing door/controlle vanuit de Verenigde Naties. Daarover valt veel te zeggen, gezien de niet ongerechtvaardigde kritieken op het functioneren van de VN gegeven de huidige structuur, de huidige mandaten (maar ook: capaciteiten!), de huidige financiering, de huidige wijze van besluitvorming (als daar al sprake van is) etcetera. Het zal dus gaan om aansturing vanuit een nogal ingrijpend hervormde VN. Ook dat aspect biedt een goed thema voor verdere discussie in het Platform.

Literatuur:

Friends of the Earth Europe (1995). *Towards Sustainable Europe: the study*. Friends of the Earth Europe, Brussels.

⁷ Een aantal suggesties in die richting zijn neergelegd in een paper in het kader van de Verklaring van Tilburg: Internationale aspecten in de nieuwe new deal (Versie 1.0) (Opschoor 2008).

Hadj Sadok, T. (1992). "Making Space for the South". In: In: Opschoor J.B. ed. (1992). *Environment, Economy and Sustainable Development*. Wolters-Noordhoff Publ. Amsterdam:143-149.

Opschoor, Hans (1992): "Sustainable Development, the Economic Process and Economic Analysis", in J.B. Opschoor (ed.): *Environment, Economy and Sustainable Development*, Wolters-Noordhoff, Groningen 1992.

Opschoor, Hans 2008. Internationale aspecten in de nieuwe new deal
- een inbreng voor de expert meeting inzake de Verklaring van Tilburg (Versie 1.0). Website Platform DSE

Opschoor J.B. 2009. Sustainable Development and a Dwindling Carbon Space. The Hague, Institute of Social Studies, June 2009.

Schrijver N.J. (2009). "After us the deluge? The position of future generations of humankind in international environmental law". In: Salih, M.A.M.: *Climate Change and Sustainable Development*. Edward Elgar, Cheltenham UK, 2009.

South Centre (2007) *Integrating Development in Climate Change: a framework policy discussion paper on key elements for the development of the post-2012 global climate policy regime*. South Centre Special Policy Discussion Papers, Geneva, November 2007.

Stern, N. *et al.* (2006) *The Economics of Climate Change*. <http://www.hm-treasury.gov.uk>

UNCED 1992. Declaration of Rio. www.un.org/esa/dsd/agenda21

WCED (World Commission on Environment and Development) (1987) *Our Common Future*. Oxford University Press, Oxford/New York.

Weterings R.A.P.M. en J.B. Opschoor 1992. *De Milieugebruiksruimte als Uitdaging voor Technologie-ontwikkeling*. Raad voor het Milieu- en Natuuronderzoek, no 74, Rijswijk.

WSSD (World Summit on Sustainable Development) 2002. Johannesburg Declaration on Sustainable Development www.un.org.esa.org/esa/sustdev/documents/WSSD_POI_PD/English/POI_PD.htm